

O'ZBEK TILIDAGI ARABCHA O'ZLASHMALARNING ETIMOLOGIK VA SEMANTIK TARAQQIYOTI

Saidova N. K.

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Kirish. Mavzuning dolzarbligi Jahon tilshunosligida til qotib qolgan hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyoti, tarixiy evrilishlar va madaniyatlararo muloqot ta'sirida muttasil o'zgarib turuvchi dinamik tizim sifatida e'tirof etiladi [1]. O'zbek tili leksik qatlamining ko'p asrlik tarixiy silsilasida arab tili o'zlashmalari (arabizmlar) eng yirik, sermahsul va tizimli ta'sirga ega bo'lgan qatlamni tashkil etadi [2]. Sakkizinchi asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida islom dinining yoyilishi, ilm-fan va madaniyatning muayyan davrlarda arab tili orqali ifodalanishi natijasida o'zbek tilining ajdodi hisoblangan qadimgi turkiy va chig'atoy tillariga minglab arabcha leksik birliklar kirib kelgan va tilning ichki qonuniyatlariga moslashgan [3]. Bugungi globallashuv, tillararo integratsiya va axborot almashinuvi kuchaygan bir davrda, o'zbek tilining milliy tabiatini saqlab qolish masalasi tarixiy leksik qatlamlarni qayta idrok etishni taqozo qiladi. Xususan, o'zbek tili leksikasiga chuqur singib ketgan arabizmlarning o'rnini zamonaviy kognitiv, etimologik va lingvomadaniy paradigmalari asosida qayta baholash dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat lingvistik zarurat, balki milliy tafakkur tarixini, so'zlar ostiga yashiringan madaniy kodlarni anglash hamda fundamental etimologik lug'atchilik amaliyoti uchun mustahkam nazariy baza yaratishga xizmat qiladi [4].

Tadqiqotning obyekti va predmeti Tadqiqotning obyekti sifatida o'zbek tili leksik tizimidagi o'zlashgan arabcha birliklar, ularning yozma yodgorliklar (mumtoz asarlar, tarixiy hujjatlar) hamda bugungi kundagi jonli til amaliyoti va izohli lug'atlardagi leksik-semantik maydoni belgilandi. Tadqiqotning predmeti o'zbek tili lug'at tarkibidagi arabcha o'zlashmalarning asl ildizlaridan to hozirgi iste'moligacha bo'lgan davrni qamrab oluvchi ma'no evrilishlari hamda ularni yuzaga keltirgan ekstralingvistik va intralingvistik omillaridir.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari Mazkur tadqiqotning maqsadi – arabcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelish davrlari va yo'llarini aniqlash asnosida, ularning arab tilidagi asl ma'nosi va hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosini diaxronik hamda sinxronik yo'nalishlarda qiyosiy tahlil qilishdan iborat [5]. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot oldiga quyidagi ilmiy vazifalar qo'yildi: Arabcha leksik birliklarning o'zbek tiliga bevosita (diniy va ilmiy manbalar orqali) hamda bilvosita (fors-tojik tili orqali) kirib kelish yo'llarini tasniflash; O'zlashmalarning arab tilidagi o'zak ma'nolarini klassik va zamonaviy etimologik lug'atlar asosida rekonstruksiya qilish; So'zlarning etimologik ma'nosi bilan hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosini qiyoslash orqali semantik modifikatsiyalarni aniqlash; Arabizmlarning o'zbek tili leksik-semantik tizimiga moslashuvida yuz bergan ma'no o'zgarishlarining tizimli ilmiy qonuniyatlarini ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlar sharhi Turkiy tillar, xususan, o'zbek tili leksik tizimidagi arabcha o'zlashmalar masalasi sharqshunoslik, turkologiya va o'zbek tilshunosligida an'anaviy tarzda keng o'rganilgan fundamental yo'nalishlardan biridir. Mavzuga doir ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, arabizmlarni tadqiq etish asosan tarixiy-leksikografik hamda struktur-semantik manzarada amalga oshirilgan.

Birinchi navbatda, qadimgi turkiy va chig'atoy tilidagi yozma yodgorliklar tilini o'rganish doirasida o'zlashmalar masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Bu borada akademik E. Fozilovning XIV asr Xorazm yodgorliklari tiliga bag'ishlangan ishlari [6] hamda A. Rustamovning Alisher Navoiy asarlari tili va mumtoz matnlar tahliliga doir tadqiqotlari [7] alohida qimmatga ega. Ushbu olimlar arabizmlarning mumtoz turkiy tilga fonetik va morfologik moslashuv (adaptatsiya) qonuniyatlarini ochib berganlar. Zamonaviy o'zbek tili leksikologiyasi va semantikasi doirasida arabizmlarning o'zni A. Hojiyev [8], Sh. Rahmatullayev [9] kabi yirik tilshunolar tomonidan maxsus tadqiq etilgan. Xususan, Sh. Rahmatullayevning o'zbek tilining etimologik lug'atini yaratishdagi xizmatlari beqiyos bo'lib, unda arabcha o'zaklarning o'zbek tilida yasaliş paradigmatlari ko'rsatib o'tilgan. Xorijiy turkologiya va g'arb tilshunosligida esa A.K. Borovkov [9], shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilardan L. Yoxanson (Lars Johanson) [10] asarlarida tillar kontaktologiyasi nuqtai nazaridan arab-turkiy til munosabatlari va ularning kognitiv oqibatlarini tahlil qilingan. Yuqorida sanab o'tilgan olimlar tomonidan ulkan ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, arabcha leksik qatlamning bevosita arabcha o'zak ma'nosidan tortib, to bugungi zamonaviy o'zbek tilidagi semantik evrilishlarigacha bo'lgan to'liq trayektoriyasi monografik planda, ayniqsa, zamonaviy kognitiv va semantik-komponent tahlil prizmasidan tizimli o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot ayni shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga yo'naltirilgan.

Tadqiqot metodlari Qo'yilgan ilmiy maqsad va vazifalarni to'laqonli yoritish hamda obyektiv natijalarga erishish uchun tadqiqotda tarixiy va zamonaviy yondashuvlar uyg'unligiga tayangan holda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tarixiy metod: Bu metod arabcha leksik birliklarning turli tarixiy davrlar (VIII-XII asrlar islom sivilizatsiyasi, XV asr chig'atoy tili davri, jadidchilik va zamonaviy o'zbek tili) kesimida qanday shakllangani va iste'mol doirasi qanday o'zgarganini kuzatish imkonini beradi. O'zlashmalarning tarixiy taraqqiyot zanjirini tiklashda va xronologik qatlamlarni belgilashda aynan ushbu metod tayanchni tashkil etadi.

Etimologik tahlil: Mazkur metod orqali o'zlashtirilgan so'zning dastlabki genetikasiga murojaat qilinadi. Arab tilining flektiv (ichki fleyksiya – o'zak unlilarining o'zgarishi) tabiatidan kelib chiqib, har bir so'zning uch yoki to'rt undoshli negizi (masalan, k-t-b, f-k-r) va uning dastlabki sof leksik ma'nosi klassik arab leksikografiyasi manbalari yordamida qayta tiklanadi.

Semantik-komponent tahlil: Ushbu metod tadqiqotning eng asosiy analitik quroli bo'lib, ma'no taraqqiyotini mikrodarajada o'rganishga xizmat qiladi. Bunda arabcha so'zning ma'no tarkibi arxisema va differensial semalarga ajratiladi. Natijada so'zning o'zbek tiliga o'tish va ijtimoiy moslashish jarayonida qaysi semalar yo'qolgani (ma'no

torayishi), qaysilari yangidan qo'shilgani (ma'no kengayishi) yoki konseptual jihatdan butunlay boshqa tekislikka ko'chgani aniq ko'rsatib beriladi.

Asosiy qism. Ilmiy tadqiqotning mazkur qismida arabcha leksik birliklarning o'zbek tiliga o'zlashish xronologiyasi, struktur-grammatik adaptatsiyasi hamda eng asosiy obyekt – diaxronik nuqtai nazardan semantik evrilishlar matematik-mantiqiy izchillikda tahlil qilinadi.

Arabcha o'zlashmalarning etimologik qatlamlari va xronologiyasi. Arabizmlarning turkiy, xususan, o'zbek tili leksikoniga kirib kelishi bir necha yuz yillik tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar hosilasidir. Ushbu jarayonni uchta yirik xronologik qatlamga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq:

Islom sivilizatsiyasi davri (VIII-XII asrlar): Bu davrda arab tili Markaziy Osiyoda din va ilm-fan tili maqomida bo'lgan. O'zlashmalarning asosiy qismi Qur'oni karim, hadislar va fiqh ilmi orqali kirib kelgan. Natijada o'zbek tilida sof diniy, huquqiy va ma'rifiy atamalar qatlami shakllandi. Masalan: kitob, qalam, ilm, din, huquq, maktab, madrasa, masjid, imon, farz. Bu so'zlar hozirgi kunda tilimizning aktiv qatlamiga to'liq singib ketgan [9].

Mumtoz adabiyot va chig'atoy tili davri (XV-XIX asrlar): O'zbek mumtoz adabiyoti, ayniqsa, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab asarlarida arabcha leksika poetik vosita sifatida keng qo'llanilgan. Badiiy uslubni yuksaltirish maqsadida arabcha mavhum otlar, sifatlar va falsafiy tushunchalar aktivlashdi. Turkiy so'zlar bilan sinonimik qatorlar hosil qilindi (masalan: chiroyli – go'zal – xushro'y qatoriga arabcha sohibjamol, xushsurat so'zlarining qo'shilishi) [7].

Jadidchilik va sho'ro davri: XX asr boshlarida milliy matbuot va jadidchilik harakati ta'sirida arabcha so'zlarning yangi – ijtimoiy-siyosiy qatlami ommalashdi (inqilob, matbuot, jumhuriyat, jamiyat). Biroq sho'ro davriga kelib, ateistik siyosat oqibatida ko'plab sof diniy tushunchalar (masalan, zakot, qul, mahram, ruku') passiv qatlamga o'tdi yoki tarixiy so'zlarga aylanib, arxaiklashdi [11].

Fonetik va morfologik adaptatsiya. Tillar tipologiyasiga ko'ra, arab tili – flektiv, o'zbek tili esa – agglyutinativ tillar sirasiga kiradi. O'zlashmalar ushbu farqli tizimga tushganda turli fonetik va morfologik moslashuvlarni boshdan kechirgan:

Fonetik o'zgarishlar: Arab tiliga xos bo'lgan o'ziga xos undoshlar – 'ayn (ع) va hamza (ء) tovushlari turkiy talaffuzga moslashib, asosan tushib qolgan yoki unlini cho'ziqroq talaffuz qilishga sabab bo'lgan (masalan, ma'no – معنى, san'at – صنعة). Qisqa unlilar esa turkiy singarmonizm qoidalariga qisman moslashgan (a -> o: kitāb -> kitob).

Morfologik o'zgarishlar: Arab tilidagi "siniq ko'plik" shaklidagi so'zlar o'zbek tilida go'yoki birlik shaklidagi so'zdek qabul qilinib, ularga yana turkiy ko'plik qo'shimchasi qo'shila boshlagan (masalan: arabchada tashkil (birlik) – tashkilot (ko'plik). O'zbek tilida: tashkilot+lar) [8].

Semantik taraqqiyot. Leksik o'zlashmalarning eng murakkab va lingvistik jihatdan ahamiyatli bosqichi – ularning semantik evrilishidir. Asrlar davomida arabcha so'zlar o'zbek mentaliteti va ijtimoiy munosabatlariga moslashib, quyidagi asosiy semantik taraqqiyot bosqichlarini o'tagan:

Ma'no torayishi. Arab tilida keng qamrovli, umumiy ma'noni anglatgan so'zning o'zbek tilida torayib, faqat bitta terminologik yoki xususiy ma'noda qotib qolishi. Masalan, sayyora (سيارة) so'zi arabchada umumiy "harakatlanuvchi ob'yekt, sayr qiluvchi, karvon yoki avtomobil" ma'nolarini bersa, o'zbek tilida faqat koinot jismini anglatadi. Marhum (مرحوم) – "rahm qilingan, rahm-shafqat ko'rsatilgan" degan keng ma'nodan faqat "vafot etgan inson" ma'nosiga tushgan.

Ma'no kengayishi. Cheklangan, tor doiradagi arabcha so'zning o'zbek tiliga o'tgach, yangidan-yangi semalar kasb etib, ko'p ma'noli so'zga aylanishi. Masalan, harakat (حركة) arab tilida aniq bir jismoniy qimirlashni anglatga, o'zbek tilida "ijtimoiy faoliyat", "siyosiy guruh" (yoshlar harakati), "biror maqsad yo'lidagi intilish" kabi o'nlab yangi ma'nolarni yuzaga keltirgan.

Ma'no ko'chishi. Bu hodisa tildagi eng qiziqarli jarayon bo'lib, so'zning etimologik ma'nosi va hozirgi ma'nosi o'rtasida katta kognitiv farq paydo bo'lishini anglatadi. Ba'zan ijobiy ma'noli so'z salbiy tus oladi yoki aksincha.

Quyidagi jadvalda semantik komponent tahlil metodikasi asosida o'zbek tilidagi arabcha o'zlashmalarning eng xarakterli semantik siljishlari ko'rsatib o'tilgan:

#	arabcha o'zlashma	arab tilidagi etimologik o'zagi va asl ma'nosi [12]	hozirgi o'zbek tilidagi konseptual ma'nosi	semantik evrilish turi va izohi
1	siyosat (سياسة)	s-v-s (سوس) – otni parvarishlash, yilqibonlik qilish, hayvonni yo'lga solish.	davlatni, jamiyatni boshqarish usuli, yetakchilik, siyosiy faoliyat.	metaforik ma'no ko'chishi: jismoniy harakat (otni jilovlash) ommabop ijtimoiy boshqaruv sahnasiga ko'chgan.
2	Adab (أدب)	a-d-b (أدب) – ziyofat, dasturxon, insonlarni ovqatga chorlash.	axloq mezonlari, yuksak tarbiya, munosabatlardagi hurmat.	melioratsiya: mehmondo'stlik harakatidan yuksak ma'naviy qiymat darajasiga ko'tarilgan.
3	kasofat (كثافة)	k-s-f (كثف) – zichlik, qalinlik, to'planish, fizika va ximiyadagi "zichlik".	omad kelmasligi, balo-qazo, biror yomon ishning asorati, kulfat.	pejorativatsiya: neytral fizik xususiyat o'zbek tilida sof salbiy, xurofiy va hissiy tus olgan.

#	arabcha o'zlashma	arab tilidagi etimologik o'zagi va asl ma'nosi [12]	hozirgi o'zbek tilidagi konseptual ma'nosi	semantik evrilish turi va izohi
4	ihlishom (احتشام)	h-sh-m (حشم) – uyalarli ish qilib qo'yib, xijolat tortish, andisha qilish.	katta dabdaba, hashamat, ulug'vorlik, ko'rkamlik.	enantiosemya: so'z o'zining asl ma'nosiga mutlaqo qarama-qarshi bo'lgan ijobiy-dabdabali ma'no kasb etgan.
5	inqilob (انقلاب)	q-l-b (قلب) – ag'darilish, to'ntarilish, aylanib qolish (fizik holat).	mavjud davlat yoki ijtimoiy tuzumni tubdan, kuch bilan o'zgartirish.	Ma'no ko'chishi va kengayishi: kundalik oddiy ag'darilish semasi makrodarajadagi siyosiy-tarixiy harakatga aylangan.
6	kayf (كيف)	k-y-f (كيف) – “Qanday?”, holat, kayfiyat, insonning o'zini qanday his qilishi.	1. xursandchilik, maza qilish. 2. spirtli ichimlik yoki giyohvand modda ta'siridagi mastlik.	Ma'no torayishi va qisman pejorativatsiya: umumiy insoniy holat faqatgina sun'iy yoki o'ta yuqori hissiy holatga toraygan.
7	musibat (مصيبة)	s-v-b (صوب) – mo'ljalga aniq tegish, nishonga urilish, kutilgan narsaning kelishi.	katta qayg'u, o'lim, baxtsizlik, o'ta og'ir yo'qotish.	pejorativatsiya: aslida “tegish/yetishib kelishi” neytral ma'nosida bo'lgan so'z, faqat yomonlikning kelib tegishi (fojia) ma'nosida qotib qolgan.

Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, arabcha so'zlar o'zbek tiliga shunchaki passiv qatlam sifatida kirmagan, balki xalqning tafakkur tarzi, ijtimoiy-axloqiy qarashlari va tarixiy tajribasi (masalan, kasofat so'zining salbiylashuvi yoki adab so'zining yuksaklanishi) asosida qayta pishitilgan va to'laqonli milliy leksik birliklarga aylangan [2].

Natijalar va muhokama. Arabizmlarning “o'zbeklashuvi” va milliy mentalitet bilan uyg'unlashuvi

Tadqiqot doirasida olib borilgan qiyosiy-tarixiy va etimologik tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tili leksikoniga kirib kelgan arabcha so'zlar shunchaki “begona unsur” yoki “mexanik o'zlashma” bo'lib qolmagan. Asrlar davomida davom etgan lingvomadaniy sintez natijasida bu birliklar to'liq assimilyatsiyalashgan va o'zbek xalqining kognitiv bazasiga, milliy tafakkuriga qon-qonigacha singib ketgan [13].

Buning asosiy dalillarini quyidagi fundamental xulosalarda ko'rish mumkin: Bugungi kunda o'zbek tili so'zlashuvchilari hayotiy muhim va tayanch konseptlarni ifodalovchi yuzlab so'zlarning etimologik jihatdan arabcha ekanligini mutlaqo his qilmaydi. Masalan, oila, farzand, vatan, xalq, millat, davlat, baxt, mehr, muhabbat, diydor, aql, fikr kabi so'zlar shunchaki leksik birlik emas, balki o'zbekona hayot tarzini belgilab beruvchi madaniy kodlarga aylanib ulgurgan [13], [14]. Arab tilidagi pragmatik va jismoniy harakatni anglatuvchi so'zlar o'zbek tilida xalqimizning andisha, sharqona luf va mehmondo'stlik kabi xususiyatlariga moslashgan holda yuksak ma'naviy-axloqiy ma'nolarga ko'tarilgan. Masalan, arabchadagi takalluf (تكلف) – o'zini qiyinash, majburlash) so'zi o'zbek tilida “mehmonga nisbatan ko'rsatiladigan yuksak izzat-ikrom, iltifot” ma'nosiga o'tgan. Bu holat tilning so'zni o'z milliy-madaniy ehtiyojiga qarab “tarbiyalashi”ni ko'rsatadi [14]. O'zlashmalar arab tilining qat'iy flektiv qoidalaridan butunlay uzilib, o'zbek tilining agglutinatativ tabiatiga to'la bo'ysundirilgan. Bu so'zlardan sof turkiy qo'shimchalar orqali butunlay yangi yasalamalar hosil qilingan (masalan: ilm – ilmsizlik, xalq – xalqchil, baxt – baxtiyorlik) [15].

Kuzatilgan asosiy semantik tendensiyalarning statistik umumlashtirmasi. “O'zbek tilining izohli lug'ati” [16] va Sh. Rahmatullayevning etimologik lug'ati [2] bazasidan tanlab olingan 3000 ga yaqin faol arabizmlar doirasida o'tkazilgan semantik-komponent tahlil natijalari o'zlashmalarining ma'no taraqqiyotida muayyan statistik qonuniyatlar mavjudligini namoyon etdi.

Olingan statistik natijalar tahlili arabcha so'zlarning o'zbek tilidagi semantik evrilishlarini quyidagi mutanosiblikda ko'rsatadi:

#	semantik taraqqiyot turi	tarqalish ko'rsatkichi	tahliliy izoh
1	semantik adekvatlik	~ 45%	asosan sof diniy atamalar, aniq fanlarga oid terminlar va bazaviy tushunchalar o'z asl ma'nosidan deyarli chekinmagan (kitob, qalam, farz, hisob) [15].
2	ma'no torayishi	~ 30%	so'zlarning deyarli uchdan bir qismi o'zbek tiliga o'tgach, ma'no qamrovini qisqartirgan; o'zbek tili chetdan kirib kelgan so'zni asosan ma'lum bir tor sohani nomlash uchunгина ishlatishga moyillik bildirgan (marhum, sayyora, majlis) [16], [2].
3	ma'no kengayishi	~ 15%	dastlab tor doiradagi arabcha birliklar o'zbek tilida faol qo'llanishi va badiiy tafakkur ta'sirida yangi ma'no qirralari orttirgan (harakat, asar, daraja).

#	semantik taraqqiyot turi	tarqalish ko'rsatkichi	tahliliy izoh
4	semantik siljish	~ 10%	eng kognitiv ahamiyatga ega bo'lgan mazkur guruhda so'zning asl ma'nosi tubdan o'zgargan yoki butunlay boshqa konseptga ko'chgan (kasofat, siyosat, adab, ihtishom); garchi ulush jihatidan kichik bo'lsa-da, tilning milliy xarakterini aynan shu qatlam ochib beradi [13], [14].

Yuqoridagi raqamlar shuni tasdiqlaydiki, arabizmlarning yarmidan ko'pi (jami 55% torayish, kengayish va siljishlar) o'zbek tilida passiv yashabgina qolmay, muttasil ma'no taraqqiyotini boshidan kechirgan. Bu esa o'zbek tilining ichki derivatsion va semantik imkoniyatlari o'ta kuchli ekanligidan dalolat beradi [15], [2].

Xulosa. Tadqiqot davomida olib borilgan qiyosiy-tarixiy, etimologik va semantik-komponent tahlillar o'zbek tilidagi arabcha o'zlashmalar shunchaki mexanik o'zlashtirilgan leksik qatlam emas, balki xalqning ming yillik madaniy, ijtimoiy va intellektual tarixini o'zida aks ettiruvchi murakkab lingvokognitiv tizim ekanligini tasdiqladi [13]. Islom sivilizatsiyasi, mumtoz adabiyot va keyingi ijtimoiy-siyosiy evrilishlar kesimida kirib kelgan mazkur so'zlar o'zbek tilining ichki fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlariga to'la bo'ysungan holda mukammal "o'zbeklashuv", ya'ni assimilyatsiya jarayonini o'tagan [2], [3]. Arabcha leksik birliklarning etimologik o'zagi va hozirgi o'zbek tilidagi konseptual ma'nosini solishtirish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, iste'moldagi faol arabizmlarning yarmidan ko'pi o'zining dastlabki, ya'ni etimologik ma'nosini o'zgartirgan. Kuzatilgan ma'no torayishi, ma'no kengayishi va ayniqsa, semantik siljish hodisalari shuni isbotlaydiki, o'zbek tili chetdan kirgan so'zni o'z holicha qoldirmaydi, balki uni milliy mentalitet, andisha, xurofiy qarashlar va dunyoqarash mezonlari asosida qayta shakllantiradi [14].

Olingan ilmiy xulosalarga tayanib, kelgusidagi tadqiqotlar va amaliyot uchun quyidagilar tavsiya etiladi: O'zbek tilidagi barcha tarixiy o'zlashmalarni qamrab oluvchi, zamonaviy korpus tilshunosligi yutuqlariga asoslangan fundamental "O'zbek tilining tarixiy-etimologik lug'ati"ni yaratish zarurati mavjud [2]. Arabizmlarning faqat o'zbek tili doirasida emas, balki qardosh turkiy tillar (qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon) bilan qiyosiy-areal aspektda tadqiq etilishi ularning umumturkiy madaniy makondagi o'rnini ochib berishga xizmat qiladi [17].

ADABIYOTLAR

1. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 296 p.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (arab so'zlari va ular bilan hosilalar). – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.
3. Fozilov E. I. Starouzbekskiy yazik. Xorezmskie pamyatniki XIV veka. Tom 1. – Toshkent: Fan, 1966. – 655 s.
4. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 344 b.
5. Ibn Manzur. Lisan al-'Arab (لسان العرب). – Bayrut: Dar Sader, 1994. – 15 jildlik.
6. Fozilov E. I. Starouzbekskiy yazik. Xorezmskie pamyatniki XIV veka. Tom 1. – Toshkent: Fan, 1966. – 655 s.
7. Rustamov A. So'z xususida so'z. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1979. – 160 b.
8. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1981. – 166 b.
9. Borovkov A. K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1961. – 367 s.
10. Johanson L. Structural Factors in Turkic Language Contacts. – Richmond: Curzon Press, 2002. – 192 p.
11. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1998. – 200 b.
12. Ibn Manzur. Lisan al-'Arab (لسان العرب). – Bayrut: Dar Sader, 1994. – 15 jildlik.
13. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
14. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992. – 488 p.
15. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili tizimli leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
16. Madvaliyev A. (Tahriri ostida). O'zbek tilining izohli lug'ati (1-5 jildlar). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
17. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012. – 256 b.

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tili leksik tizimidagi arabcha o'zlashmalarning etimologik ildizlari va tarixiy-semantik taraqqiyotini diaxronik hamda sinxronik yo'nalishlarda tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning bosh maqsadi – islom sivilizatsiyasi, mumtoz adabiyot va undan keyingi davrlar kesimida tilimizga kirib kelgan arabcha so'zlarning asl ma'nosi bilan ularning hozirgi o'zbek tilidagi konseptual holatini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Ishda qiyosiy-tarixiy, etimologik va semantik-komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, arabizmlar o'zbek tilida shunchaki passiv yoxud mexanik o'zlashma bo'lib qolmagan; ular milliy tafakkur tarzi, andisha va lingvomadaniy xususiyatlar ta'sirida ma'no torayishi, ma'no kengayishi hamda tub semantik siljishlarni boshidan kechirgan. Xulosa qismida arabcha leksik birliklarning o'zbek xalqi mentaliteti bilan to'liq uyg'unlashib, tilning ichki qonuniyatlariga bo'ysungan holda mukammal "o'zbeklashuv" jarayonini o'tagani ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: arabizmlar, o'zbek tili leksikasi, etimologik tahlil, semantik taraqqiyot, semantik-komponent tahlil, ma'no ko'chishi, pejorativatsiya, melioratsiya, lingvomadaniy assimilyatsiya, kognitiv tilshunoslik.

